

РОЗДІЛ 2 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2 – 3.09

DOI <https://doi.org/10.32782/philspu/2023.4.14>

ОСМИСЛЕННЯ ТЕМИ «ВТРАЧЕНОГО ПОКОЛІННЯ» В РОМАНАХ «ТРИ ТОВАРИШІ» ЕРІХА МАРІЇ РЕМАРКА ТА «ВОРОШИЛОВГРАД» СЕРГІЯ ЖАДАНА

Величковська Юлія Федорівна,

кандидат філологічних наук, старший викладач

кафедри слов'янської та романо-германської філології

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

ORCID ID: 0000-0003-4560-6447

Метою розвідки є дослідження теми «втраченого покоління» у романах «Три товариші» Еріха Марії Ремарка та «Ворошиловград» Сергія Жадана. Дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу, спостереження, добору та систематизації матеріалу. Елементи історико-літературного підходу сприяли дослідженню подій Першої світової війни та повоєнної дійсності, а також розпаду СРСР і його наслідків. Проблемно-тематичний, філософський і психоаналітичний підходи були використані в дослідженні відображення авторами теми «втраченого покоління» в романах «Три товариші» Е. М. Ремарка та «Ворошиловград» С. Жадана. Порівняльний аспект творів «Три товариші» Е. М. Ремарка та «Ворошиловград» С. Жадана дав змогу простежити подібність світоглядів героїв українського й німецького письменників, відчуття персонажами абсурдності буття та спроби адаптації до умов повоєнного та пострадянського життя. Зважаючи на те, що роман Е. М. Ремарка є складовою частиною трилогії, увагу також звернено на романи «На західному фронті без змін» і «Повернення» з метою простеження особливостей формування образів героїв твору «Три товариші». З'ясовано, що саме вплив воєнної дійсності й невідома участь молодих людей у воєнних діях наклали відбиток на руйнування людської сутності хлопців та їх дестабілізацію. Аналіз роману Сергія Жадана «Ворошиловград» дав змогу розкрити сутність пострадянської дійсності та трагізм покоління 90-х, що стало свідком руйнації тоталітаризму в СРСР. Зосереджено увагу на художній реалізації антигуманного впливу війни та тоталітарного режиму на людську психіку й моральний занепад людини. Простежено та розкрито проблему «втраченого покоління», що постала як вияв протилюдності. Глибокий психологізм письменників дав змогу відчувати трагізм долі молодих людей, що пронизаний розумінням неможливості гармонійного життя в умовах повоєнної і пострадянської дійсності.

Ключові слова: повоєнна дійсність, пострадянський час, смисл буття, тривога, світосприйняття.

Velychkovska Yuliia. Understanding the Theme of the "Lost Generation" in the Novels "Three Comrades" by Erich Maria Remarque and "Voroshilovgrad" by Serhiy Zhadan

The article deals to study the theme of the "lost generation" in the novels *Three Comrades* by Erich Maria Remarque and *Voroshilovgrad* by Serhiy Zhadan. The research is based on general scientific methods of analysis, synthesis, observation, selection and systematization of material. Elements of the historical and literary approach contributed to the study of the events of the First World War and post-war reality, as well as the collapse of the USSR and its consequences. The problematic and thematic, philosophical and psychoanalytic approaches were used in the study of the authors' reflection of the theme of the "lost generation" in the novels "Three Comrades" by E. M. Remarque and "Voroshilovgrad" by S. Zhadan. The comparative aspect of the works "Three Comrades" by E. M. Remarque and "Voroshilovgrad" by S. Zhadan allowed us to trace the similarity of the worldviews of the characters of Ukrainian and German writers, the characters' sense of the absurdity of existence and attempts to adapt to the conditions of post-war and post-Soviet life. Considering that the novel by E. M. Remarque is an integral part of the trilogy, attention is also paid to the novels "All Quiet on the Western Front" and "The Road Back" in order to trace the peculiarities of the formation of the characters of the *Three Comrades*. The analysis of Serhiy Zhadan's novel "Voroshilovgrad" revealed the essence of post-Soviet reality and the tragedy of the generation of the 90's, which witnessed the destruction of totalitarianism in the USSR. The focus is on the artistic realisation of the inhumane impact of war and totalitarianism on the human psyche and moral decline. The deep psychologism of the writers allowed us to feel the tragedy of the fate of young people, which is permeated with the understanding of the impossibility of a harmonious life in the post-war and post-Soviet reality.

Key words: post-war reality, post-Soviet times, the meaning of life, anxiety, worldview.

Вступ. Тема «втраченого покоління» фігурує у світовій культурі як результат Першої та Другої світових війн. У літературі термін «втрачене покоління» приніс американський письменник і журналіст Ернест Хемінґуей із метою розкриття фізичної та моральної трагедії молодого покоління, яке, пройшовши всі випробування війни, мусило повернутися до усталеного життя в повоєнний період. Трагічна самотність людини у воєнний

і післявоєнний періоди знайшла відображення у творах світової та української літератур: «Фієста» («І сходить сонце») та «Прощавай, зброе!» Е. Хемінґуея, «Вогонь» А. Барбюса, «По той бік раю» Ф. Фіцджеральда, «На Західному фронті без змін», «Повернення», «Три товариші» Еріха Марії Ремарка, «Україна в огні» О. Довженка, «Чотири шаблі» Ю. Яновського, «Зірка» Б. Лепкого тощо. Нових обрисів тема «втраченого по-

ління» набула в українській літературі XXI століття, покликаною розкрити постколоніальний простір. Прикметним для аналізу постає роман «Ворошиловград» С. Жадана, завданням якого, за словами Т. Гундорової, є достатньо детальне змалювання біографії покоління 1990-х рр. як ілюстрації розпаду СРСР [2, с. 30].

Висвітлення теми «втраченого покоління» у світовій літературі торкнулися Є. Боровська, Л. Ворончук, Т. Денисова, Д. Затонський, Т. Хом'як та інші. Прочитання цієї теми в українській літературі XX ст. представлено в працях В. Агеєвої, С. Журби, О. Кордонця, В. Панченко, Р. Харчук та ін. Метою цієї розвідки є компаративне висвітлення теми «втраченого покоління» в романах «Три товариші» Еріха Марії Ремарка та «Ворошиловград» Сергія Жадана.

Тема втраченого покоління у творчості Е. М. Ремарка

Романи «На Західному фронті без змін», «Повернення» і «Три товариші» Еріха Марії Ремарка є трилогією про долю «втраченої генерації» через показ етапів формування людської свідомості в умовах воєнного та післявоєнного часу. Письменник намагався прослідкувати наслідки трагічного досвіду Першої світової війни з посиленням уваги до проблем моральної відповідальності людини за свої вчинки, а також ролі окремого індивіда у світовому історичному процесі. На прикладі образів Пауля Боймера, Альберта Кроппа, Мюллера, Леера, Франца Кеммеріха Ремарк показав причетність окремої людини до формування певної історичної події з позицій власного вибору останньої. Молоді хлопці, повіривши в пропаганду вчителя, добровільно опинилися на війні: «На уроках гімнастики Канторек виступав перед нами з такими довгими промовами, що вешті ми всім класом під його проводом подалися до окружного призовного управління і зголосилися в добровольці» [6, с. 17]. Усвідомлення воєнних дій як жорстокого акту проти людяності призвело до внутрішніх змін героїв, до породження черствих, недовірливих, безжальних і зрублених юнаків: «Тут, перед лицем смерті, життя стало страшенно прямолінійне, воно обмежується найнеобхіднішим, усе інше спить глухим сном; ця наша примітивність і рятує нас» [6, с. 183]. Опинившись у польовому лазареті, Мюллер вирішує почекати, щоб забрати після смерті Кеммеріха його взуття. Адже, на його думку, помираючому хлопчині ці чоботи вже не потрібні. Після поповнення роти новими солдатами Кат пригощає одного з новобранців квасолею, натякаючи, що в майбутньому буде міняти їжу тільки на сигарети.

Намагаючись усвідомити те становище, у якому опинився, Пауль роздумує про те, як бути молодим солдатом, позбавленим усього: сім'ї, професії, жінки, дітей. Захисні природні інстинкти молодих парубків посприяли формуванню в останніх роздумів про цінність життя: «Ніколи ще наше життя в його нужденній подобі не здавалося нам таким бажаним, як тепер» [6, с. 190]. Війна сприймається як ворог людства, адже не породжує переможців чи переможених, а лише жертви. Ідейного розвитку це судження набуває в романі «Повернення», що присвячений показу трагічності долі колиш-

ніх фронтовиків у повоєнні роки. В епіграфі до роману автор філософські акцентує: «Солдати, яких повернули вітчизні, прагнуть знайти шлях до нового життя» [6, с. 199]. Хлопці, повернувшись із фронту, стикнулися з чужою для них реальністю: «Після стількох років війни ми не так уявляли собі повернення на батьківщину. Думали, нас чекатимуть, а тепер бачимо: тут кожен, як і раніше, зайнятий собою. Життя пішло вперед і триває далі, а ми ніби вже й зайві» [6, с. 229]. Спокій і тиша тепер викликають у них недовіру: «Ми так звикли до вирв і окопів, що раптом відчуваємо недовіру до тиші полів і лісів, куди ми зараз розійдемося, так, ніби тиша – це лише приманка, щоб затягнути нас на по-зрадницьки заміновану ділянку» [6, с. 237]. Розгубленість і неприйняття буденних засад життя змушують «скалічених» воїнів відмежуватись від реалій свого часу, від близьких людей: «Рідні продовжують базікати, але я ніяк не можу зібрати докупи своїх думок: вони весь час розбрідаються» [6, с. 252]; «... зрозуміло й те, що тут, удома, не слід потурати мимовільним рухам рук, які хапають все, що погано лежить, хоча на фронті добути їжу вважалося справою везіння, а не моралі» [6, с. 259].

Ті, хто врятувались від куль, тепер розуміють жорстоку правду: вони нікому не потрібні вдома. Визріває думка, що життя молодій людині зупиняється, втрачає будь-який сенс. Герої розчаровуються в мирному житті. Настає усвідомлення того, що їх обманули та використали. Адже вони захищали не батьківщину, а інтереси можновладців. Головний герой зауважує: «А ми заплуталися в павутинні їхніх фраз і замість того, щоб боротися проти них, боролися на їхньому боці. Ми думали, що воюємо за майбутнє, а воювали проти нього. Наше майбутнє мертво, бо молодь, яка була його носієм, померла. Ми – лише вцілілі залишки її! Зате живе й процвітає інше – сите, задоволене, і воно ще більш сите та вдоволене, ніж будь-коли! Бо незадоволені, неспокійні, бунтівники померли за нього! Подумай про це! Ціле покоління знищене! Ціле покоління надій, віри, волі, сили, таланту піддалося гіпнозу взаємного знищення...» [6, с. 365].

Глибокий психологізм Ремарка дає змогу відчувати трагізм долі молодих людей, що пронизаний розумінням своєї непотрібності. Реалізм як художній метод зображення дозволив Е. М. Ремарку донести до своїх сучасників і наступників ідеологію пацифізму. Роман «Три товариші», що став своєрідним підсумком противоєнної тематики, розкрив шляхи реабілітації повоєнної людини та пошук шляхів утвердження ідеї миру в суспільстві.

Трагізм молодій людині у творчості Е. М. Ремарка

Головні герої роману, три товариші, яким ледве виповнилося по тридцять років, є уособленим образом молодих людей, які не змогли сконцентруватися на своєму майбутньому. Повоєнна дійсність і посттравматичний синдром не дозволяли стабілізувати свідомість чоловіків і спроектувати їх майбуття. Щодня працюючи з останніх сил, товариші знаходили лише вільний час для вживання алкоголю в компанії однолітків:

«Ленц розгорнув пакунок і виставив пляшки одну за одною на стіл. Під промінням вранішнього сонця вони заяскрили янтарем» [6, с. 468]; «Ми працювали, поки не почало сутеніти. Тоді помилися й переодягнулись. Ленц жадібно глянув на шеренгу пляшок» [6, с. 469]. Ремарк підкреслює, що лише чоловіча дружба тримала їх від падіння в безодню. Герої роману «Три товариші» не вірять ні в що, крім дружби, сонця, землі й алкоголю. Проте закоханість головного героя в Патрицію Хольман змушує чоловіків повірити в одне з небагатьох справжніх почуттів – любов: «Я подивився на неї. Вона здавалася мені істотою з іншого світу. Я ніяк не міг собі уявити, хто вона така та як живе» [6, с. 496]. Знайомство з дівчиною повертає втрачені душі молодих людей до життя. Проте це ж саме знайомство і завдає удару по їх серцях. Патриція є дівчиною, життя якої торкнулися війна та голод, призвівши до розвитку хвороби й фатальних наслідків.

Підтримкою в подоланні хвороби для Патриції стає Роберт. Він намагається відсторонити її від поганих новин і негативу, які несе оточуючий світ.

Фінансові труднощі післявоєнного часу значно погіршують життя молодих людей. Німеччиною проходять мітинги, в одному з яких один із товаришів втрачає своє життя. Смерть Готфріда підкошує сили його побратимів і повертає їх свідомість у період воєнних дій: «Нам здавалося, що ми у Фландрії і несемо вбитого товариша з очок у тил» [6, с. 845]. Подвійним ударом стає звістка про те, що здоров'я Патриції значно погіршилося. Стикаючись на війні щодня зі смертю, Роберт не бажає вірити в те, що його любов може померти: «І ти маєш померти, – думав я. – Але ти не можеши померти. Ти – саме щастя» [6, с. 880]. Молода дівчина, пройшовши всі негаразди, також відмовлялася вірити, що скоро зустрінеться зі смертю: «Пат боялася останньої години перед світанком. Вона вірила, що наприкінці ночі невідомий струмінь життя слабне і майже згасає – і тільки цієї години боялася й хотіла, щоб я був з нею» [6, с. 904]. Мужність тендітної дівчини заворожувала героя та змушувала його душу тремтіти: «А взагалі Пат була така мужня, що я не раз зіплював зуби, дивлячись на неї» [6, с. 904]. Патриція усвідомлювала щастя життя й намагалася донести до Роберта, що «краще вмирати, коли ще хочеться жити, ніж дожити до того, щоб захотілося вмерти...» [6, с. 906]. Образ героїні варто співвіднести з образом повоєнної Німеччини, яка, попри свою «смерть», усе ж продовжила утверджувати життя. Темрява, яка оповила країну, має щезнути перед світанком. Символічна смерть Патриції в останню годину ночі свідчить про загибель воєнної дійсності та пробудження нової повоєнної свідомості – утвердження любові до життя, що стане запорукою людського щастя. На думку автора, саме любов до життя має стати світлом у душах втраченого покоління: «Коли хочеться жити, тоді є щось таке, що любиш. Це важче, але й легше водночас. Подумай: так чи інакше я мусила б умерти, і тепер я вдячна, що в мене є ти. Адже я могла бути самотньою і нещасною. Тоді б я вмирала з охотою. Тепер мені тяжко, але я сповнена

любові, як бджола меду, коли повертається увечері до вулика. Якби я могла вибирати – я б вибрала знову те саме. Щоб так само, як тепер...» [6, с. 906]. Саме це молоде покоління, яке відчуло на собі всі клопоти воєнної дійсності, усвідомило сенс життя, поставило на ваги життя і смерть, має подолати темряву і породити світло. Проте Ремарк, як представник втраченого покоління, завершує свій роман на сумній ноті смерті, нагадуючи читачеві початок першого роману трилогії «На Західному фронті без змін», у якому теж акцентовано на смерті. Таким чином, письменник, розкриваючи тему війни та тему втраченого покоління, змушує своїх сучасників і майбутні покоління читачів усвідомити, що все, що пов'язане з війною та повоєнною дійсністю, прямо співвіднесене зі смертю. Молоді люди першочергово стають жертвами свого часу.

«Втрачене покоління» 1990-х років у романі С. Жадана «Ворошиловград»

Теми втраченого покоління, що прикметна, згідно з зауваженням Г. Давиденко, мотивами порожнечі, песимізму, безнадії, марних сподівань, несприйняттям реальності, відчуженістю людини у суспільстві, руйнацією ілюзій, відсутністю моральних ідеалів та орієнтирів, ненормальною поведінкою особистості [3, с. 73], торкається також у своєму романі «Ворошиловград» сучасний український письменник Сергій Жадан. Автор українського роману поставив перед собою завдання – зображення покоління 90-х, яке беззаперечно набуває ознак «втраченого».

На відміну від героїв твору «Три товариші» Еріха Марії Ремарка, які є солдатами, герої роману «Ворошиловград» С. Жадана є звичайними цивільними людьми, яких не торкнулася війна. Проте герої твору потрапили під вплив тоталітарної системи Радянського Союзу, розпад якої напряду асоціюється з повоєнною дійсністю. Втрата життєвих орієнтирів видається закономірною й логічною після розвалу режиму «совєтів», адже коли людину позбавляють хоч і не приємного, проте звичного життя, вона стає «дезорієнтованою». Ускладнює ситуацію і той факт, що після розпаду СРСР Україна, яка боролася за свою незалежність, не здатна була в один момент налагодити зв'язок політичної, правоохоронної, економічної, соціальної та культурної функцій держави. За словами Т. Гундорової, роман «Ворошиловград» оповідає про «транзитну Україну – ту, що переходить від радянського минулого до ринкового суспільства, від моноетнічної вкоріненості до транснаціональних міграцій і полікультурних спільнот» [2, с. 210].

Молоде покоління зіткнулося з бідністю, розквіттом криміналітету та байдужістю влади до регіональних сутичок або навіть їх «покровительством». Описи пострадянської дійсності, представлені у творі Жадана, надзвичайно нагадують відображення повоєнних років у романі Ремарка «Три товариші». Головний герой роману «Ворошиловград» Герман, як і Роберт із роману «Три товариші», найвище поціновує чоловічу дружбу. Проте ця дружба є дещо химерною. Зважаючи на відсутність ціннісних орієнтирів життя, моральних цінностей, молоді люди фокусуються на безтурботному проведенні

часу поряд зі склянкою горілки. Відмінність знаходимо лише в тому, що Роберт перебуває в оточенні своїх військових побратимів, які постраждали фізично та психологічно в розпал Першої світової війни. Оточення ж Германа є яскравим прикладом «втраченого покоління» – бандити, злочинці, алкоголіки та наркомани, які ще зі шкільних років були позбавлені поняття моралі: «*Коча в'їхав і відразу ж влаштував у себе вдома гніздо розпусти. Через його квартиру на початку вісімдесятих пройшла вся прогресивна молодь району – хлопчики тут набували мужності, дівчатка – досвіду. Сам Коча все більше пив, і розпад країни пройшов поза його увагою*» [4, с. 121]. Образ Кочі доволі символічний. Це людина, яка потрапила в епоху змін і нестабільності. Історія цього персонажа відзначається непростим життєвим шляхом і більшою мірою характерна для представників «втраченого покоління», поява яких припадає на час завершального існування та остаточного розпаду Радянського Союзу: «*Комсомол чомусь вирішив, що Коча не цілком утрачений для комуністичної молоді кадр, і взявся його перекоувати. Для початку влаштували його в петеу. Звіти Коча на другий тиждень навчання виніс токарний верстат, і його змушені були відрахувати*» [4, с. 122]. Усвідомлення втрати колективної свідомості та неможливість швидкого набуття індивідуального «Я» призвели до несерйозного ставлення молодих людей до будь-яких обов'язків і правил. Усе нове, що поступово приходило з розбудовою нової політичної системи, новими суспільними цінностями, насторожувало представників 90-х, породжувало в них почуття тривоги: «*...присутність цих чужих людей, котрі стояли поруч і мовчали, щось від мене приховуючи, насторожувала*» [4, с. 42].

Попри те що Сергій Жадан закидає героїв свого твору «у депресивний, загрозливий, необжитий і невпорядкований простір, де на них чигають повсякчасні небезпеки й пастки ...» [1], усе ж на прикладі головного героя автор намагається передати своїм читачам віру в подолання тимчасових негараздів завдяки моральному зростанню людини та виокремленню власного «Я»: «*І не люблю, коли мене притискають до стіни, вимагаючи грати за чужими правилами. Тому що правила мають сенс до того часу, доки їх дотримуєшся. А щойно ти забуваєш про них, як виявляється, що ти нікому нічого не винен, і не зобов'язаний вигадувати*

вати різні дурниці про те, чого не знаєш, і що тобі, за великим рахунком, не потрібне» [3, с. 183–184]. Захист заправки став для Германа не тільки справою сімейної честі, а й виявом протесту проти байдужості влади до проблем людини. Моральне зростання героя викликає в оточуючих людей повагу та нашттовує до усвідомлення цінності боротьби за справедливість. Варто погодитись із зауваженнями А. Землянської та А. Землянського стосовно того, що «протагоніст художнього тексту Герман Корольов є носієм філософського світогляду самого С. Жадана, тому потрапляє у так звану «межову ситуацію» й у результаті виявляється духовно та фізично стійким до погроз і ганебних впливів, бо він бачить конкретну мету й віднаходить засоби її досягнення» [5, с. 61].

Письменник на прикладі головного героя твору «Ворошиловград» наголошує, що лише усвідомлення своїх життєвих цінностей і реалій свого часу дає змогу подолати випробування, котрі постали на життєвому шляху.

Висновки. Отже, літературний процес, що сформувався у світовій культурі 1920-х рр. та ознаменувався появою нової літературної генерації, котра виступила фундатором образу «втраченого покоління», є співзвучним із літературним процесом 2010–2020 рр. в Україні. Проблематика творчості С. Жадана є дотичною до проблематики творів Е. М. Ремарка. Обидва письменники, хоч і є представниками різних часів, усе ж змогли зробити акцент на проблемі існування «втраченого покоління». Романи «Три товариші» та «Ворошиловград» розкривають трагізм світосприйняття молодих людей повоєнного та пострадянського часів, що розкривається у відсутності життєствердних моральних принципів, відчутті безнадії та одвічному почутті тривоги. Світосприйняття кожного з авторів, що сформувалося під впливом їх життєвого досвіду, наклало відбиток на провідну ідею їхніх творів. Ремарк наголосив на неможливості реанімації покоління, яке потрапило у вир воєнних дій. Жадан, зважаючи на свій філософський світогляд, акцентував увагу на необхідності життєствердних принципів як запоруки подолання «втраченості» українців.

Широка проблематика творів «Три товариші» Е. М. Ремарка та «Ворошиловград» С. Жадана залишають значний простір для подальших літературознавчих студій у вітчизняному та світовому дискурсах.

Література:

1. Агеева В. Покоління Жадана: примарне минуле, ворожий простір сучасності [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/45000/Pokolinna_Zhadana_prymarne_mynule_vorozhyj_prostir_suchasnosti.
2. Гундурова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. Київ : Грані-Т, 2012. 548 с.
3. Давиденко Г. Й. Історія зарубіжної літератури ХХ століття : [навч. посіб.] [3-тє вид.]. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 488 с.
4. Жадан С. В. Ворошиловград : [роман]. Харків : Фоліо, 2012. 442 с.
5. Землянська А. В., Землянський А. М. Екзистенційні пошуки «втраченого покоління» в романі С. Жадана «Ворошиловград». *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Літературознавство*. 2020. Вип. 1. С. 47–69.
6. Ремарк Еріх Марія. На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші / Переклад з німецької: Наталка Сняданко, Катерина Гловацька. Харків : КСД, 2014. 912 с.
7. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза. Постмодерний період : [навч. посіб.] [2-ге вид., стереотип.]. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 248 с.

References:

1. Aheieva, V. Pokolinnia Zhadana: prymarne mynule, vorozhyi prostir suchasnosti [Zhadan's generation: ghostly past, hostile space of modernity]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/45000/Pokolinna_Zhadana_prymarne_mynule_vorozhyj_prostir_suchasnosti [in Ukrainian].
2. Hundorova, T. (2012). *Tranzytna kultura. Symptomy postkolonialnoi travmy: esei* [Transit culture. Symptoms of Postcolonial Trauma: Essays]. Kyiv: Hrani-T. 548 p. [in Ukrainian].
3. Davydenko, H. Y. (2011). *Istoriia zarubizhnoi literatury XX stolittia: [navch. posib.]* [History of foreign literature of the 20th century] [3-tie vyd.]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. 488 p. [in Ukrainian].
4. Zhadan, S. V. (2012). *Voroshylovhrad: [roman] [Voroshilovgrad: novel]*. Kharkiv: Folio. 442 p. [in Ukrainian].
5. Zemlianska, A. V., Zemlianskyi, A. M. (2020). Ekzystentsiini poshuky "vtrachenoho pokolinnia" v romani S. Zhadana "Voroshylovhrad" [Existential searches of the "lost generation" in S. Zhadan's novel "Voroshilovgrad"]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Literaturoznavstvo. – Scientific notes of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Literary studies*. Vyp. 1. P. 47–69 [in Ukrainian].
6. Remark, Erikh Mariia. (2014). *Na Zakhidnomu fronti bez zmin. Povernennia. Try tovaryshi* [All Quiet on the Western Front. The Road Back. Three Comrades]. / Pereklad z nimetskoi: Natalka Sniadanko, Kateryna Hlovatska. Kharkiv: KSD. 912 p. [in Ukrainian].
7. Kharchuk, R. B. (2011). *Suchasna ukrainska proza. Postmodernyi period: [navch. posib.]* [Modern Ukrainian prose: The postmodern period]. [2-he vyd., stereotyp.]. Kyiv: VTs Akademiia. 248 p. [in Ukrainian].